

Ulf Teleman

VETA OCH VILJA.
OM ORTOGRAFER OCH GRAMMATIKER SOM SPRÅKVÅRDARE
UNDER SVENSKT 1600- OCH 1700-TAL

Intresset för våra tidiga grammatiker har framför allt gällt deras pålitlighet som beskrivare av det samtida språkbruket. Ett annat perspektiv är förstås det lärdomshistoriska: hur långt hade de hunnit i begripandet av det språk de ville beskriva och normera? Vad hade de kommit på själva och vad hade de lärt sig av andra? En tredje synvinkel är lika väsentlig: att bedöma grammatikerna utifrån deras egna syften. Hur försökte de standardisera svenskan och i vilken mån lyckades de?

Här ska detta sista perspektiv dominera. Samtidigt måste man komma i håg hur tätt knutna till varandra beskrivning, förståelse och normering är. Man har ofta en känsla av att grammatikernas grundläggande syfte är att normera men att de ändå grips av lusten att beskriva och förstå hur språket är hopskruvat – ibland så att de nästan glömmet bort sin ursprungliga målsättning. Man märker omvänt också att grammatisk insikt kan leda till normativ klåfingrighet: kunskap om fri grammatisk variation lockar grammatikern till att standardisera och differentiera bort den variation som beskrivandet och förståelsen av grammatiken har gjort synlig.

Märkligt nog har vi inga undersökningar som med kvantitativa metoder försökt fastslå graden av standardisering under skilda perioder av det svenska skriftspråkets utveckling. Ingen har konstruerat ett mått varmed t.ex. portaltextern Gustav Vasas Bibel kunde mätas med avseende på standardiseringsnivå. Vi vet därför inte heller om eller hur standardiseringsgraden i t.ex. det tryckta svenska språket utvecklades under 1600- och 1700-talen för att – som vi vanligtvis antar – vara färdigstandardiserat på en nivå som motsvarar dagens i början av 1800-talet.

Visserligen har vi undersökningar av variation i stavning (t.ex. Zheltukhins och Santessons) och morfologin (t.ex. Platzacks och Östmans) under den aktuella tiden, men de gäller tillfälligt valda drag, inte den generella standardiseringsgraden under skilda epoker i skilda texttyper etc. Det vi vet är däremot att grammatikerna och ortograferna klagade över den bristande standardiseringen, den stora oredan och villervallan i språket som avtecknade sig mot ett självklart, egentligen aldrig motiverat eller diskuterat

ideal. Man utgick bara ifrån att ett bra och aktat språk skulle vara fullstandardiserat lika väl som att det skulle ha ett rikt och rent ordförråd.

Grundläggande i föreställningen om standardisering eller normering är tanken att det ska råda en entydig relation mellan uttryck och innehåll. Samma ska skrivas på samma sätt. Ett och samma ord (i en och samma böjda form) ska alltid skrivas på samma sätt var det än förekommer. Det ska alltså inte finnas någon fri variation, ingen absolut synonymi, ingen homografi. Man får gärna stava sj-ljudet med <sk> eller <sj> bara det sker systematiskt, t.ex. i olika ord.

En strängare hållning är det att kräva också enkelhet av normen, dvs. att också den bundna variationen minimeras. Språkljudet /v/ ska då t.ex. alltid stavas på samma sätt, och rotmorfemet /vi:d/ ska alltid stavas på samma sätt oberoende av vad det kommer för någon ändelse efteråt: *vid, vidt, vida*.

Egentligen är enkelhet kärnan i standardiseringen, medan enkelheten mer är ett sätt att evaluera en viss grad av standardisering. Filosofin är att ju enklare en regel är, desto lättare är den att lära, vilket då också skulle leda till att graden av standardisering i det faktiska språkbruket blev högre än den skulle bli med en krånglig standard.

Ideellt sett går standardiseringen ut på att skapa en entydig, symmetrisk relation mellan innehåll och uttryck, mellan uttal och stavning. Sedan är det en annan sak att i praktiken total entydighet inte bara är omöjlig utan säkert också icke önskvärd.

Vi ska återkomma till hur språkvårdarna försöker precisera vad standardisering är och vad goda standardformer är. Först en presentation av de viktigaste aktörerna under den aktuella tiden. (För en fullständigare översikt se Noreen 1903; jfr också Lilius 1993.)

Före den karolinska tiden fanns det under 1600-talet ett betydande språkinsresse, mestadels tillbakablickande. Det tog sig framför allt uttryck i en ambitiös utgivning av fornspråkliga texter. Intresset för samtidens språk var puristiskt och allmänt språkpolitiskt: Svenska språkets klagomål av den anonyme poeten Skogekär Bergbo är det mest imponerande exemplet på denna vitala tradition. Den ende egentlige språkvetaren under denna tid var Bureus, men det är osäkert om han hade något inflytande som grammatiker: hans grammatiska och ortografiska tankar förblev fragmentariska och trycktes aldrig.

Från och med den karolinska tiden blev läget ett annat. Nu framträdde en lång rad av skribenter med det huvudsakliga syftet att bidra till en säkrare och bättre standard för det svenska skriftspråket. Uppsalaprofessorn Aurivillius (troligen 1684) och Johan Salberg (troligen 1696) skrev varsin

svensk grammatik, båda relativt omfångsrika och för sin tid utmärkta. Tyvärr förblev de ofullbordade och otryckta liksom Columbus funderingar om svensk "ordeskötsel" som kom till under starka intryck från Paris och från dansken Peder Syv under 1670-talet. Den första svenska grammatiken som trycktes var författad av komminister Nils Tiällmann i Stockholm (1696). Uppsalaprofessorn i latinsk vältalighet, Petrus Lagerlöf, gav seminarier på svenska om svenska språket, mest om dess ortografi (1691). Han och juridikkollegan Erik Aurivillius tryckte avhandlingar om svenskans rättskrivning under 90-talet (1694 resp. 1693). Runt sekelskiftet när Karl XII:s bibel förbereddes rasade ett bellum grammaticale mellan arkiatern Urban Hiärne och biskopen Jesper Swedberg, men deras tryckta skrifter i ärendet utkom först 1717(?) respektive 1716 och 1722. Under karolinsk tid verkade också den originelle Johan Jacob Pfeif som gav ut en avhandling om stavning år 1713.

Nästa våg av språkinsresse kom under frihetstiden. En viktig roll spelade därvid Vetenskapsakademien, grundad år 1739. Akademien välsignade uppsalaprofessorn Alstrins stavningsregler, gav ut en radikal skrift av lundaprofessorn Laurel (1748) liksom också Sven Hofs utomordentliga avhandling om svenskans uttal och stavning (1753). Andra viktiga inlägg kom från Olof Gråberg med en dissertation i ortografi (1742; möjligen skriven av Ihre) och Ihre själv med ett häfte föreläsningar om svenskans stavning (1745). Abraham Sahlstedt (1747) och domprosten Carl Fredrik Ljungberg (1756) skrev grammatiker och Erik Ekholm bidrog (1758) med en stavelseteori som kom att bli ett viktigt inslag i formuleringen av stavningsreglerna.

Sahlstedt blev vid sidan av Anders af Botin, som skrev en utmärkt och på sin tid omtyckt grammatik (1777), den mest inflytelserike språkvårdaren under den gustavianska tiden före tillkomsten av Svenska Akademien, eftersom han kunde erbjuda den oslagbara kombinationen av en grammatik (1769) och en ordbok (1773), den senare också auktoriserad och finansierad av Vetenskapsakademien. Epoken avslutades med Svenska Akademiens stavningsavhandling, författad av Carl Gustaf af Leopold och med ett långt informativt förord av sekreteraren Rosenstein (1801).

Alla dessa och en del andra strävade efter att standardisera svenskan, dvs. att tala om vilka regler och uttryckssätt som förtjänade att höra hemma inom språknormen och vilka som inte gjorde det. (Jag bortser här ifrån några svenska grammatikor för tyska läsare, som ju inte var avsedda att fungera som vägledningar för svenska skribenter.)

Språkvårdarnas maximier

Bakom språkvårdarnas rekommendationer låg nog en hel del godtycke, men de flesta aktörerna höll sig ändå med principer eller maximier som vägledning. Maximerna uppställdes vanligtvis som postulat, utan argument. Undantaget är Hof som preciserar och motiverar sin överordnade alfabetiska princip om talet som modell för skriften på ett kvalificerat sätt, i modern strukturalistisk anda.

Maximerna hade i stort sett övertagits från den antika retoriska traditionen, och återfinns hos exempelvis Quintilianus mer eller mindre ordagrant i hans *Institutio oratoria*. För den alfabetiska maximen "Skriv som du talar" hänvisade man dessutom ofta till renässanslingvisten Scaliger.

De principer som mest användes var följande:

- (1) Skriften ska rätta sig efter skrivbruket
- (2) Skriften ska rätta sig efter talet
- (3) Skriften ska rätta sig efter språkets väsen (genius linguæ, analogin)
- (4) Skriften ska spegla ordens etymologi
- (5) Skriften ska vara entydig (dvs. utan homonymer)

Andra maximier krävde t.ex. överensstämmelse med äldre språk, likhet med främmande språk, korthet, bekvämhet, skönhet ("sirlighet"), ja t.o.m. manlighet.

Man kan tyvärr inte säga att de här principerna nyttjades systematiskt vid standardiseringsarbetet. Deras funktion verkar snarast ha varit att legitimera beslut som tagits intuitivt eller på andra grunder. Att maximerna inte var till så stor hjälp beror på två saker. Dels fick de aldrig ett tillräckligt precist innehåll, dels gjordes deras inbördes relation eller rangordning inte tillräckligt klar.

Svårigheten med de två första principerna var att både det skriftliga och det muntliga språkbruket varierade och att lösningen ofta blev mer eller mindre cirkulär: det bästa bruket skulle utgöra normen för det bästa, dvs. det riktiga språket. Ibland specificerades "bäst" sociologiskt, geografiskt, stilistiskt, tidsmässigt vanligen så att man utnämnde hovets, kansliets eller de lärdes språk, språket i huvudstaden och talspråket i dess övertänkta, icke föråldrade form till det "bästa" språket.

Den andra maximen skulle kunna kallas för den alfabetiska principen, den som i teorin kräver systematisk relation mellan fonem och bokstav. Vanligen tolkas maximen som att skriften ska följa talet, men eftersom skriften ska rätta sig efter det bästa talet och detta ofta överensstämmer med

skriften säger man inte så sällan att principen lika gärna kan vändas om. Ibland heter det också rentut att man ska rätta talet efter skrivbruket i stället för tvärtom. Först Leopold tar upp den intressanta frågan om asymmetri mellan tal och skrift, dvs. han gör distinktionen mellan de fall då uttalet entydigt kan härledas ur stavningen (t.ex. i modern svenska sj-ljud ur <sj>, <stj> etc.), och de fall då stavningen entydigt kan härledas ur uttalet (t.ex. i modern svenska <o> ur /u:/) men inte tvärtom.

Den tredje principen motsvarar antikens "analogia". Språkets genius uppfattades av många som dess generella regler, vilka kunde extraheras ur det faktiska bruket. Detta sägs särskilt tydligt av Leopold för vilken bruket och genius är två sidor av samma sak, ungefär som Saussures parole och langue, faktiskt. Kanske kan man också misstänka att (3) uppfattades som en grammatisk princip som betonade värdet av grammatisk regelbundenhet, medan de lexikala tillfälligheterna och undantagen i stället måste ursäktas med att de var fast etablerade i bruket. Genius linguæ-principen kom alltså oftast att bli en maxim till stöd för regelbundet böjda ordformer. Inte sällan tolkades den också som ett argument för samhörighetsstavning, dvs. för att stammen i ett böjt ord skulle stavas likadant i alla böjningsformer (*god, godt, goda*). Av en utopist som Laurel kunde maximen åberopas också för att böjningssuffix oberoende av uttalet skulle stavas likadant, som när han föreslog att det svaga preteritum överallt skulle stavas med *-de*, alltså också i ord som *läsde* och *spåde*.

Det hände också att man med språkets väsen menade dess egentliga väsen, dvs. de särskilda karakteristika som gav språket dess säregna karaktär gentemot andra språk, t.ex. drag som man uppfattade som manliga eller på ett annat sätt särskilt viktiga. Hit hör exempelvis Tiällmanns glorifiering av den bestämda slutartikeln och det svenska ändelse-*a* ("dunder-*a*").

Genius linguæ-principen är inte bara svår att avgränsa från bruksmaximerna, det är också ofta oklart vilken skillnaden är gentemot etymologiprincipen (4). Problemet är att "etymologi" faktiskt i tidens grammatikor avsåg morfologi, dvs. böjning, avledning och sammansättning. Etymologiprincipen krävde att stavningen visade samband med besläktade ord(former), ibland former som man kunde hitta endast genom kändedom om äldre språk. På så sätt blev ofta etymologiprincipen historiserande, till skillnad från (3). Efterhand blev de flesta språkvårdare obenägne att stödja normeringsförslag med historiska argument, och då återstod endast skillnaden mellan (4) som mera lexikalisk (släktskap mellan olika ordstammar) och (3) som mera grammatisk (analogi mellan böjningsformer).

Disambigueringsmaximen (5) framhävdes av sina anhängare som själva grundprincipen för mänskligt språk. Den radikala tolkningen var att också homofoner skulle disambigueras i skrift (som den moderna svenskans *kol* gentemot *kål*), medan andra nöjde sig med att stavningen inte fick bli lika för ord som uttalades olika. (Den moderna svenskans *lov* för /lu:v/ och /lo:v/ strider alltså mot denna princip.) I det senare fallet blir (5) förstås bara ett specialfall av den alfabetiska principen (2).

Vissa grammatiker gjorde upp listor av maximer, men få rangordnade dem och ännu färre följde rangordningen i praktiken. Den viktiga skillnaden är den mellan bruket och vad man på den här tiden kallade skälet eller förnuftet. De flesta erkände motvilligt bruket som överordnat, tydligare allteftersom tiden led, vilket väl antagligen berodde på att bruket blev alltmer standardiserat och den föreliggande skriftligheten alltmera omfattande, dvs. bruket blev allt svårare att rå på med förnuftet. Förnuftets domän blev alltså huvudsakligen de punkter där bruket vacklade, dvs. de fall av fri variation som den företedde.

Vad innebar då förnuftet? Jo, det var just de övriga principerna som man möjligen kan uppdelade efter standardens två typer av enhetlighet:

- a) enheten mellan uttal och stavning (maxim 2)
- b) enheten mellan innehåll och uttryck (maxim 3 – 5 som krävde att samma morfem inte stavades olika i olika kontext eller att ord med olika betydelse också stavades olika)

Lagerlöf, Hof och Botin kan anföras som exempel på hur de olika principerna rangordnades, explicit och implicit.

Lagerlöf ordnade explicit rättesnören i ordningen ljudbild-etymologi-entydighet-skrivbruk men i texten säger han att bruket trots allt är viktigast och även om ljudbildsprincipen också i texten sägs vara överordnad genius linguæ, etymologin och disambigueringen, får man som läsare intrycket att Lagerlöf framför allt var intresserad av att lyfta fram disambigueringsprincipen!

Hof var vår mest konsekvente ljudstavare och hans avhandling är ett försök att precisera innebörden av principen att skriften skall avbilda talet. Men också han blir till sist defaitistisk och erkänner att förnuftet måste underkasta sig ett stadgat bruk:

Det språk, som genom allmänlighet, särdeles de lärdares bruk, har ett visst och fastställt skrifsätt i böcker, allmänna handlingar och enskylda skrifter; kan och bör ej annat, än wid samma skrifsätt bibehållas, ehuru det icke skulle vara så jämt grundat på goda skäl. (§ 191)

Botins välskrivna, av samtiden beundrade lilla grammatik är tydlig i rankningen av maximerna, av vilka han uppstår bara tre. (Han utelämnar entydighetsmaximen och slår ihop etymologi- och genius linguæ-principerna.) Vi är nu framme vid en tid när skrivbruket självklart sätts främst. Sedan följer intressant nog etymologiprincipen under hänvisning till ”alla folkslag, som äro måne om ett regelbundet skrifsätt” – Botin tänkte säkert på de stora standardiserade kulturspråken franska och engelska där ju ljudbildsprincipen inte hade fått något imponerande genomslag – där ”i bokstäfvernes bruk göres snarare afvikning från ljudet, än från ordens ursprung”. Botin placerade också för svenskans del den alfabetiska principen i sista rummet.

Ortografisk standardisering

Även om språkvårdarna tyckte att oredan i stavningen var stor, var ortografin naturligtvis långtifrån regellös, och man kan därför relativt lätt göra upp en lista över sådant som stod till diskussion. De flesta momenten i en sådan lista kan anges fonetiskt, dvs. inte som en ordlista, vilket självklart visar att den alfabetiska principen i stort sett är underförstådd som vägledande. Vad som diskuterades var framför allt återgivandet i skrift av följande inslag i uttalet:

kvantitet i betonad stavelse
/v/
/j/
icke initialt /d/, /g/
initiala frikativor ur äldre /k, sk, g/
/kt/
/o/
/ɛ/

Direkt lexikal anknytning har stavningen av *och* och den dentala begynnelsekonsonanten i ord som *den, du, där, dit, då*.

Dessutom diskuterades de eventuellt onödiga latinska bokstäverna <q>, <z>, <x> och <c>. Konstigt nog dryftades däremot knappast <hv>, <hj>, <dj>, <lj>, <gj> eller digraferna för sj- och tj-ljuden utöver fallen i ovannämnda lista. Här låg antagligen bruket fast. Inte heller intresserade man sig för markering av tryck eller av tonaccent (som hade upptäckts av Nicander vid mitten av 1700-talet). Prosodiska egenskaper av denna typ angavs ju heller inte i latinet eller i de stora moderna europeiska språken.

(Se utförligare om stavningsdiskussionen i Santesson 1986, Teleman 2001, Weiss 1999; jfr också Santesson 1988.)

Resonemangen om stavning försvårades av att många ortografer hade svårt att hålla isär ljud och bokstäver i praktiken. Gång på gång förväxlades konsonant- eller vokalljudet med sin grafiska beteckning. Inte sällan tillades bokstaven egenskaper som möjligen kunde anses tillkomma det betecknade ljudet: <g> kunde rekommenderas som stavning för /j/ därför att <j> var alltför mjukt, alltför lite manligt. (Kanske är en systematisk åtskillnad av stavning och uttal möjlig endast med tillgång till ett fonetiskt alfabet; jfr Weiss 1999: 33.)

Vi bör också komma i håg att praktiskt taget alla språkvårdare endast hade en vag uppfattning om språkljudens artikulatoriska och auditiva egenskaper. Inte ens konsonantsystemet hade man under perioden en någorlunda korrekt bild av.

Som ett tredje handikapp tillkommer naturligtvis att kunskapen om den samtida dialektala variationen eller av just fullbordade ljudförändringar var mycket tillfällig. Många språkvårdare utgick i stort sett från att alla andra talade svenska ungefär som de själva gjorde. Detta är ju inte så konstigt och vi sentida betraktare bör inte förhäva oss i onödan.

Särskilt intressant är det att följa diskussionen om hur kvantitet skulle betecknas i betonade stavelser. Om vi bortser från de fall då den betonade vokalen följs av en konsonantgrupp blir de aktuella fallen:

V:C	VC:	men ej V:C: eller VC
V:CV	VC:V	men ej V:C:V eller VCV

Man kan då från strukturell synpunkt särskilt markera (a) längd eller korthet, (b) för konsonant eller vokal, (c) med geminering (inkl. <ij>, <ck>), diakritiskt tecken eller stumt <h>. Man kan markera båda alternativen (t.ex. vokallängden i *sval* och konsonantlängden i *svall*) eller man kan särmarkera kvantiteten bara i den ena ordtypen eftersom kvantiteten är komplementärt distribuerad. Väljer vi markering av längd med geminering (vilket de flesta ortograferna förordade) får vi alltså möjlig markering av kvantiteten enligt följande:

i båda parterna:	svaal(a)	svall(a)
i ena parten,		
vokalgeminering:	svaal(a)	svala
konsonantgeminering:	sval(a)	svalla

Så ställer förstås ingen av tidens ortografer upp problemet. Det beror bl.a. på att man vanligen stillatigande accepterade latinortografins markering av

kort betonad vokal + konsonant med geminering av konsonanten i ord som i *vallis, ossis*. I den traditionella stavningen skrev man alltid *fulla* även om man vanligen skrev *ful* (kanske i motsats till *fiul*). I latinet geminerades ju aldrig konsonant i ordslut: *sum, os*.

Problemet var alltså enstavningarna som var sällsynta i latinet men vanliga i de nordiska språken (och av vissa ortografer för övrigt ansågs som en särskild styrka och prydnad i dessa). Det fanns helt enkelt för många fall av typen *hat:hatt, ful:full* för att man skulle strunta i dem som ortograf. Man experimenterade då tidigt med dubbelteckning av vokalen. I bibeln skrev man t.ex. gärna *maat*, fastän man stavade *maten* med ogeminerad vokal, eftersom kort betonad vokal i denna ordtyp var entydigt betecknad med konsonantgeminering och alltså vokalgeminering var onödig för markering av lång vokal). (Genom geminering av tecknet för långt /a/ hade danskan fått sitt tecken <aa> för /o/, vilket inte hindrade att generell geminering av tecknet för långa vokaler också i Danmark hade sina förespråkare, jfr Teleman 2003. I enstaviga ord på vokal behövde heller inte beteckningen för lång vokal gemineras, eftersom här ingen kontrast mellan lång och kort vokal förelåg: *se, ha*.)

Redan Aurivillius hade en klar bild av problemet och bestämde sig för den lösning som sedan blivit den segrande. Det räckte att med geminering markera den ena parten i par som /ha:t/-/hat:/, /vi:na/-/vin:a/. Eftersom konsonanten geminerades intervokalt borde detta vara utgångspunkten. För att enstavningar med kort vokal skulle skrivas med geminerad konsonant talade dessutom den morfologiska samhörigheten enligt genius linguæ-principen: *hatt, hatten, hattar* men *hat, hatet*. Ett svagt argument mot geminering av vokalen var den gamla latinska principen att en stavelse bara fick innehålla en vokal: lat. *suus, iis*; jfr sv. *anseende, oordning*.

Aurivillius' skarpsinne står i kontrast till kollegan Lagerlöfs glada principlöshet. Lagerlöf lät sig inte hindras av den intervokala konsonantgemineringen i bruket utan ville ändå använda både geminering av tecken för lång betonad vokal och stumt <h> till disambiguering av homofoner som i *wara* 'esse', *waara* 'durare', *wahra* 'mercimonium'. Argumenten för denna linje sköts sedan rätt effektivt i sank av Pfeif, som hittade långvokaliga ord (t.ex. *lag*) med upp till nio särskilda betydelser som ju inte gärna kunde disambigueras med vokalgeminering.

Ett mer kvalificerat försvar för dubbelteckning av vokalen presterade Urban Hiärne i förberedelserna till Karl XII:s bibel. Till skillnad från sin trätobroder Jesper Swedberg var han en varm vän av vokalgeminering i den gamla bibelns anda. Vad han gjorde var att han formulerade ett precist

system av regler som fångade upp huvuddragen av stavningen i Gustav Vasas bibel. Hans utgångspunkt var:

När en vocalis tänies, produceras eller pronuncieras långt och en consonans sluter, måste vocalis gemineras. (Kanslikollegiets regler, se Hernelund 1883.)

Till denna regel fogade han sedan många invecklade undantag. Andra debattörer ansåg att vokalen "i sig" var lång (kanske därför att det alfabetiska vokalnammnet uttalas så), men enligt Hiärne var tvärtom vokalen "i sig" kort; detta var enligt honom anledningen till att ingen tyckte det var konstigt att kort obetonat /a/ som i *wägran* självklart betecknades med en enkel vokal. Hiärne hade framgång såtillvida att han blockerade för en enklare stavning i Karl XII:s bibel, men han fick aldrig sin egen komplicerade standard genomförd.

De flesta senare ortografer ställde sig tämligen kallsinniga till vokalgemineringsen, även om de marginellt kunde acceptera den för att undvika homografi. En ökad fonetisk insikt innebar Sven Hofs avhandling om svenska språkets skrivsätt, också vad gäller kvantiteten. För honom låg den viktiga fonetiska skillnaden i vokalens längd, och det hade varit naturligt om han föreslagit vokalgemineringsen eller en markering med diakritiskt tecken på vokalen för att ange lång vokal. Men tydligen ansåg han denna lösning för orealistisk på grund av dessa skrivsätts svaga ställning i bruket samtidigt som konsonantgemineringsen var självklar i intervokalsk position. I stället föreslog också han konsonantgemineringsen – om än med en ny fonetisk motivering: gemineringsen skulle återge den speciella stöt som Hof menade sig höra i uttalet av konsonanten efter en kort betonad vokal (§ 399)!

Mest radikal var Pfeif som av ekonomiska skäl ville slopa dubbelteckningen helt och hållet i enstavningar. Endast i ett tjugotal fall av enstaviga homonymer kunde han tänka sig att i stället ange lång konsonant med grav accent över konsonanten: *dağ* för /dag:/ gentemot *dag* för /da:g/.

Under frihetstiden och framåt var vokalgemineringsen inte längre ett alternativ. Vad man diskuterade var i stället eventuella undantag i enstavningar (*til, at, hon* etc.) liksom den knepiga frågan hur vokalens kvantitet skulle anges när den följdes av konsonantgrupp (/sva:lt/ – /sval:t/ etc.). Se vidare Teleman 2002.

En intressant språkvetenskaplig 1700-talsnovation kom att underlätta regleringen inte bara av kvantitetens stavning utan också av andra stavningsfenomen. Det rör sig om ett nytt stavelsebegrepp, som erinrar om det moderna morfembegreppet. Tidens normala stavelsebegrepp var förstås

det latinska, ungefär det som vi fortfarande utgår från i den traditionella avstavningen. Redan Tiällmann laborerade i stället med en morfologisk stavelse, och tanken formulerades ett halvsekel senare klart av Ekholm och Ljungberg. Efter dem skilde Leopold i sin stavningsavhandling mellan stavelser efter språknaturen ("grundstavelser") och efter skrivbruket ("skrifstavelser"). Poängen med upptäckten av "grundstavelsen" var att stavningsolikheten mellan <svält> och <svällt> kunde motiveras, att <g> som beteckning för g-ljud i ord som <tåget> kunde motiveras samtidigt som <g> kunde beteckna j-ljud i ord som <get> samt att reglerna för bruk av <o> och <e> för kort å- och ä-ljud kunde skrivas enklare.

Morfologisk standardisering

Inte bara rättskrivningsavhandlingarna utan också tidens grammatiker var i grunden normativa projekt (se vidare Teleman 2003; jfr också Santesson 1986, 1993).

Ett problem som plågade särskilt den karolinska generationens grammatiker var spännvidden mellan böjningen i bibeln och i det samtida språket. Biskop Swedberg (t.ex. 1722) bejakade den ålderdomliga, som han såg det: gudainspirerade, böjningen och ville upphöja den till standard för skriven svenska. De övriga av tidens grammatiker var tveksamma men vågade inte helt avvisa Guds ord som språklig norm: lösningen blev att mer eller mindre systematiskt återge både det äldre och det samtida böjningssystemet. Så sker ännu vid 1700-talets mitt hos domprosten Ljungberg. Sahlstedt ger dock bara enstaka upplysningar om bibelböjningen och hos Botin är den helt och hållet borta.

Modellen för grammatiken liksom för ortografin var i stort sett den latinska. Här fanns en någorlunda användbar apparat för morfologisk beskrivning, även om parallelliteten mellan latinet och svenskan var långtifrån komplett. Med syntaxen var det besvärligare, dels eftersom denna del av latingrammatiken var mindre väl utvecklad, dels eftersom latingrammatiken inte var något bra redskap för att beskriva och förstå den grammatiska ordföljden i de moderna språken. Man måste nog konstatera att kunskapen om svenskans syntax under perioden ännu förblev så bristfällig att den bara marginellt skulle kunna ge underlag för standardiseringsförsök (jfr Teleman 1991).

Om man vill få en bild av kunskapsläget som bas för morfologisk normering kan man se på hur några grammatiker hanterar svenskans böjning

med den latinska grammatiken som huvudsakligt mönster. Det man framför allt är nyfiken på är:

- Hur hanteras de överflödiga distinktionerna i latingrammatiken, framför allt kasus (men kanske också efterhand maskulinum och femininum som grammatiskt genus, verbens personböjning i pluralis, konjunktiverna)?
- Hur hanteras de specifikt svenska distinktionerna, framför allt substantivets och adjektivets species (men också s-passiven, som visserligen har motsvarighet i latinet men inte i t.ex. de samtida stora språken)?
- Vilka böjningsklasser uppställs för substantiv (deklinationer) och verb (konjugationer)?

För att reda ut reglerna för svenskans nominala böjning var det nödvändigt att bryta upp den nominala ordklassen och skilja adjektiv från substantiv. Detta gjorde redan Aurivillius (till skillnad från vissa tyska grammatiker med liknande problem) som hoppade över genuskriteriet och ordnade substantiven i klasser efter pluraländelser på ett helt modernt sätt: *-r*, *-or*, *-ar*, *-er*, *-n*, *-Ø* plus diverse anomala, dvs. undantag (se också Wollin 1984). Han urskilde också species som en viktig böjningsdistinktion genom att ställa absolut form (obestämd form) mot respektiv (bestämd form). Vad man kan invända mot hans beskrivning är bara att han fortfarande nämner kasus som ackusativ, dativ, ablativ och vokativ i sina paradigmer för samtida svenska. Men dels är det en rimlig ursäkt åtminstone för dativ och ackusativ att han hela tiden ställer det gamla kasusparadigmet (*flexio antiquior*) mot det nya (*flexio recentior*). Dels säger han helt korrekt att de oblika kasus i den moderna svenskan alltid uttrycks med nominativformen. Alla Aurivillius' efterträdare har inte lika gott handlag med substantivens grammatik.

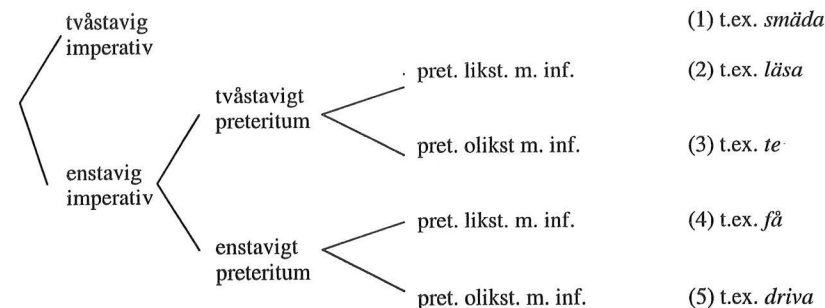
Den formvariation och formutveckling som ger periodens grammatiker normerings- och beskrivningsproblem med substantiven är bl.a. de gamla svaga maskulinerna (typ *handske*), pluralerna av neutra på vokal (typ *strå*, *dike*), bestämdhetssuffixet i pluralis (*-ne* eller *-na*).

Går vi vidare till adjektiven är bedömningen ungefär lika smickrande för Aurivillius. Han ger inte ett samlat modernt paradigm, men man kan av texten utläsa ett system där indefinit och definit böjning ställs mot varandra och där den indefinita formen böjs i neutrum (*-t*) och icke-neutrum (= maskulinum och femininum, *Ø*) samt pluralis (*-a* eller *-e*). Också komparationen redovisas på ett rimligt vis. Även om framställningen här annars är lite snårigare, så står Aurivillius teoretiskt knappast långt efter 1900-talets traditionella svenska grammatiktradition.

För adjektivböjningens normering var bestämdhets- och pluralböjningens variation ett problem t.o.m. utöver 1700-talet. Sahlstedt laborerade 1747 med ett komplext system av faktorer där både kasus, genus, numerus och species ingick. Från praktisk synpunkt var detta naturligtvis en omöjlig regel, ett orealistiskt förslag.

Verbens böjning hade grammatikerna lite svårare att få en optimal ordning på. J. Th. Bureus experimenterade i sina fragment med verbens konjugationer på ett verkligt systematiskt sätt. Han gjorde åtminstone sju försök, där han med successiva tudelningar fick fram ett antal böjningsklasser. En viktig parameter är härvid stavelseantalet i de olika verbformerna. En av Bureus' indelningar har faktiskt stor likhet med senare grammatikers konjugationssystem (Fig. 1). Skillnaden mot dagens grammatik är att numera vår högsta indelningsgrund är distinktionen mellan svag och stark böjning (dvs. 1-3 mot 4-5 i Bureus' taxonomi).

Fig. 1. Ett av Bureus' konjugationssystem

Tyvärr hann varken Aurivillius eller Salberg med att beskriva verben fullständigt, och varken Tiällmann eller Swedberg förtjänar att nämnas i detta sammanhang. Ljungberg gav däremot en god och fyllig bild av verböjningen, bl.a. med hjälp av följande konjugationer:

- ar, -ade
- er, -de/-te
- er, -Ø

Ljungberg har därutöver en fjärde konjugation som var mindre lyckad, eftersom den förde ihop alla verb med enstavigt presens till en konjugation, fastän verben hade många olikheter i övrigt: *syр-sydde, ser-såg, far-for*.

Hos Botin finner vi nästan samma konjugationer som hos Ljungberg. Det speciella med Botin är att hans konjugationsindelning utgår från supinum (en böjningsform som några decennier tidigare hade fått sitt namn):

1. -at
2. -t
3. -it
4. -tt

Den fjärde konjugationen har här sluppit en del av Ljungbergs konstigheter men omfattar fortfarande både svaga verb (som *sy, te*) och starka (som *se, få*).

De svenska grammatikerna redovisade såväl passivböjning som personböjning i pluralis liksom också presens och imperfekt konjunktiv. De långa perifrastiska översättningarna av latinska konjunktivformer som t.ex. danskarnas i övrigt framstående grammatiker Høysgaard excellerar i lyste hos svenskarna med sin frånvaro.

Verb böjningen liksom substantiv- och adjektivböjningen uppvisade viss oro i bruket som lockade till standardisering. Man uppmärksammade visserligen endast i ringa grad användningen av singularform i pluralis, vilket var en stor sak i den samtida danska diskussionen, jfr Teleman 2002, men annan variation var man mera medveten om, t.ex. personböjningen i pluralis, supinums form och bruket av *-s* i presens particip.

Vi ska nu se hur grammatikerna använde sina kunskaper för att reglera supinums form (uttal och stavning) i standardspråket. Supinum som semantisk-syntaktisk funktion skild från perfekt particip hade länge varit etablerat i svenskan ungefär som i dagens språk. Vad som vid den här tiden blir aktuellt för normering är om denna funktion ska utmärkas morfologiskt eller om den ska fortsätta att rymmas inom en och samma form som i t.ex. tyska och engelska. Hesselman har antytt att distinktionen kanske redan fanns morfologiskt uttryckt i vissa traktors talspråk under den period vi här rör oss i:

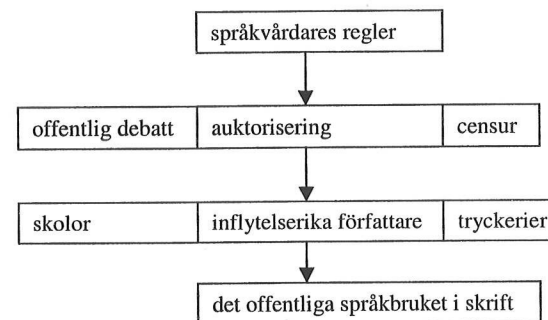
Supinum	Perf. particip neutrum
kasta	kastat
bundi	bundet

Tidens grammatiker var fullt på det klara med att participet hade adjektivisk böjning och att det transitiva verbets particip hade passiv betydelse, medan supinum (eller perfektum, som man sa till en början) var oböjligt och ingick i tempusböjningen med aktiv betydelse. Deras skrivning av de svaga verbens former avspeglar denna distinktion morfologiskt: supinum sågs som bildat med *-t* på imperativen (*kasta-t, kör-t*), medan participets neutrum var bildat enligt *genius linguæ*-principen på maskulin-feminin-formen liksom adjektivens motsvarande neutrumform (*kastad-t, körd-t*). Detta föreslogs av en lång rad grammatiker: Aurivillius, Tiällmann, Sahlstedt, Ljungberg, Botin och Leopold. Hof vacklade: först följde han sina föregångare, sedan ville han stava participet som supinum efter uttalet (*kastat, kört*).

För de starka verben gav inte adjektivens och verbens böjning i övrigt någon vägledning. Som Platzack visat var det en mängd faktorer som spelade in vid valet av *-it* och *-et* i det faktiska språkbruket. Av dessa var i många texter inte ens distinktionen supinum-particip den starkaste. Det var Sahlstedt (1747) som ändå ville markera åtskillnaden mellan supinum och particip i starka verb liksom tidigare svaga verb hade särskilts. Ljungberg och Botin tog över Sahlstedts normering, medan Leopold visserligen accepterade *-it* för supinum men ville ha kvar samma ändelse som ett alternativ i perfekt particip neutrum för att lättare kunna rimma mellan supinum och particip! Han tänkte på poeterna.

Språkvårdarnas spår i språkbruket

Grammatikernas möjligheter att påverka språkbruket berodde på många omständigheter. En översikt över språkstandardiseringsprocessen och dess aktörer kan se ut på följande sätt:

Språkvårdarnas genomslagskraft berodde naturligtvis på om de överhuvud blev lästa. Vissa författares grammatikor blev aldrig färdiga eller aldrig tryckta: Columbus, Aurivillius, Salberg. Vissa författare fick antagligen färre – inte minst kvinnliga – läsare, eftersom de skrev på latin: Aurivillius, Pfeif, Lagerlöf. Effekten kunde också sammanhånga med rimligheten i deras regler i förhållande till bruket: alltför utopisk får man inte vara – det är Pfeif och Laurel bra exempel på. Den kunde också hindras av om reglerna var för krångliga för att kunna läras. Typexemplet är här Hiärnes gemineringsregler, men också Sahlstedts regler för *-a* och *-e* i adjektivböjningen kan nämnas. Tiällmanns illa disponerade framställning kan inte ha underlättat hans väg till läsarnas förståelse och sympati.

För att nå ut var det viktigt att språkvård stod på den offentliga agendan, dvs. förekom som ämne i den publika debatten. Allmänheten måste bli intresserad av språkriktighet för att den skulle göra något åt sitt språkbruk. En rätt livlig sådan debatt fördes i Sverige åtminstone vid ett par tre tillfällen. Däremot spelade inte den språkliga censuren annat än en marginell roll i Sverige: censorns viktigaste uppgift var att hindra innehållsligt förgräplig litteratur att komma ut. (Se t.ex. Santesson 1986.)

Betydelsefull var däremot den tyngd som språkvårdarna kunde få genom att deras skrifter auktoriserades av betydelsefulla institutioner. (Statsmakten höll sig ännu i bakgrunden.) Hit hörde framför allt Vetenskapsakademien, som backade upp Alstrins rättskrivningsregler, Laurels första stavningspamflett, Hofs avhandling om svenska språkets rätta skrivsätt och framför allt Sahlstedts ordbok och senare grammatik. Sahlstedt kunde också skryta med att ordboken var skriven på kungens befallning. Betydelsefull blev också Svenska Akademien genom sin egen av Leopold författade avhandling om det svenska stavsättet.

På nästa nivå var tryckerierna en viktig aktör, som särskilt Lillemor Santesson har visat i sin avhandling om Salvius. Men också de inflytelserika författarna och texterna spelade en roll. Sådana texter var under perioden Karl XII:s bibel och psalmbok (som närmast kom att fördröja modernisering och standardisering), 1734 års lag och akademiernas handlingar. Dalins Svenska Argus åtnjöt stort anseende under sin samtid, ja Rosenstein skrev i företalet till Akademiens stavningsavhandling t.o.m. att den representerade det slutgiltiga stadiet av språkets historiska utveckling. Han hävdade att svenskan med Dalin hade fått en form som "väl kan förbättras men icke föråldras"!

Däremot – och det är viktigt att inskräpa – var den offentliga undervisningen ännu en ointressant språkvårdsaktör. Det fanns faktiskt före 1800-

talet knappast några skolor där undervisning i skriftlig framställning på svenska bedrevs eller skolor där man använde svenska läroböcker i svenska eller andra ämnen. Läget skulle bli ett annat på 1800-talet. Den framgång som akademiens stavningsavhandling då fick hänger ihop med uppbyggnaden av skolväsendet och C.J.L. Almquists skickliga pedagogificering av Leopolds regler.

Denna komplexa implementeringsmiljö bör man ha i åtanke när man försöker bedöma om språkvårdarna fick någon betydelse för utvecklingen av det standardiserade skriftspråket. Man bör också komma ihåg att positiva effekter av språkvård liksom av reklam är notoriskt svåra att säkert påvisa. Det är bara de uteblivna effekterna man säkert kan avläsa i språkutvecklingen. Även om språkutvecklingen går åt det håll som språkvårdarna har rekommenderat, kan det ju bero på att samma sak hade hänt även utan deras beskäftiga medverkan: kanske har de bara fångat upp en trend, en självgående utvecklingstendens.

Skärskådar vi då avslutningsvis de två standardiseringsfall som jag tidigare har redovisat, kan vi konstatera att huvuddelen av språkvårdarna i varje fall fick rätt. De regler för beteckning av lång och kort betonad vokal som redan Aurivillius föreslog och som utarbetades i detalj av Leopold blev segerrika. På samma sätt blev det först med stavningen av de svaga verbens supinum gentemot perfekt particip neutrum redan under 1700-talet och senare också med stavningen av de starka verbens motsvarande former, men först på 1800-talet.

I andra frågor lyckades språkvårdarna sämre. Columbus, Aurivillius, Pfeif, Laurel, Ljungberg och Hof förordade alla att /v/ skulle stavas på samma sätt i olika ställningar. Möjligen var det en svaghet att inte alla var eniga om hur v-ljudet skulle stavas, dvs. med <v> eller <w> eller som Tiällmann föreslog med <f> i medial och final position. Stavningen med <f> och <fv> (eller <fw>) gick i varje fall inte att rubba. För Sahlstedt, Botin och Leopold var en sådan stavningsreform alltför utopisk och de diskuterade den inte ens. Var det därför den aldrig blev av eller var det bruket självt som de äldre språkvårdarnas förnuft inte råde på?

Avslutningsvis

Jag har lagt märke till – också på denna konferens – att det inte bara är gångna tiders grammatiker som har svårt att skilja mellan tal och skrift. Medvetet eller omedvetet betraktar många av oss ännu den ena av språkets

framträdelseformer som den egentliga, eller man lockas att förutsätta en isomorfi mellan talet och skriften, även när verkligheten är mera komplex än så. Det är enligt min mening nödvändigt att kunna betrakta tal och skrift var för sig inte bara för att rätt förstå dem utan också för att rätt kunna förstå hur de samspekar med varandra. Därmed blir det angeläget att studera inte bara talspråket i dess egen rätt utan också skriftspråket som sådant i dess standardiserade eller ostandardiserade form. I den andan vill jag här plädera för ett mera ingående historiskt studium av det standardiserade skriftspråket, som spelat en så stor roll i de senaste seklernas nationella samhällsbygge.

Samtida källor

- Alstrin, E. 1732. Orthographien. Upsatt af Regia Societate Literarum & Scientiarum Upsaliense. Tryckt i: Sahlstedt (1753).
- Aurivillius, Ericus. 1693. *Cogitationes de Lingvæ Svionicæ, qualis hodie maxime in usu est, recta scriptura, & pronunciatione* [...] Uppsala.
- Aurivillius, Ericus. *Grammaticæ suecanæ specimen*. Utg. Gustaf Stiernström (1884). Uppsala.
- Botin, Anders af. 1777. *Svenska språket i tal och skrift*. Stockholm.
- Columbus, Samuel, *En svensk ordeskötsel*. Utg. Sylvia Boström (1963). Uppsala.
- Ekholm, Erik. 1758. *Det rätta Stafningsättet i Svenskan*. Stockholm.
- Gråberg, Olof. 1742. *Specimen Academicum, quo Orthographiæ Svecanæ usus simplicior [...] exhibetur*. Uppsala
- [Hiärne, Urban] [1717?] *Orthographia Svecana Eller den Retta Svenska Bookstaweringen*..
- Hof, Sven. 1753. *Swänksa Språkets Rätta Skrifstätt*. Stockholm. Utg. Mats Thelander (1985). Uppsala: Inst. f. nordiska språk.
- Ihre, Johan. 1745. *Utkast till föreläsningar öfwer Svenska Språket och thes närmare kännedom*. Uppsala.
- Lagerlöf, Petrus. 1694. *De Lingvæ svecanæ Orthographia*. Stockholm.
- Laurel, Lars. 1748. *Förslag til Suenske skriv-lagen*. Stockholm.
- Laurel, Lars. 1750. *Inledning til Rætte færstandet om mit av Kongl. Suenske vetenskaps Academiens Til Allmänn Prævning utgivne Færslag Til Suenske Skrivlagen*. Lund 1750.
- Leopold, Carl Gustaf af. 1801. *Afhandling om Svenska Stafsättet. Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796*. Första delen.
- Pfeif, Johannes Jacobus. 1713. *De Habitu et Instauratione sermonis svecani*. Stockholm.
- Sahlstedt, Abraham. 1747. *Försök Till en Svensk Grammatika, Efter det nu för tiden brukliga sättet at tala ok skrifwa*. Stockholm.
- Sahlstedt, Abraham. 1753. *Anmärkingar Öfwer Svenska Språket. Jämte Et Bihang af Svenska orthographien*. Stockholm.
- Sahlstedt, Abraham. 1769b. *Swensk Grammatika efter det nu för tiden brukliga sättet at tala ok skrifwa*. Uppsala.

- Sahlstedt, Abraham. 1773. *Swensk Ordbok*. Med Latinsk Uttolkning. På Kongl. Maj:ts allernådigste Befallning Författad. Stockholm.
- Swedberg, Jesper. 1716. *Schibboleth. Svenska Språkets Rycht och Richtigkeit*. Skara.
- Swedberg, Jesper. 1722. *En kortt Swensk grammatica*. Stockholm.
- Tiällmann, Nils. 1696. *Grammatica Suecana Äller: En Svensk Språk- Ock skrif-Konst*. Stockholm.

Litteratur

- Andersson, Aksel. 1884. *Om Johan Salbergs Grammatica svetica. Ett bidrag till kännedomen om 1600-talets svenska*. Uppsala.
- Hernlund, Hugo. 1883. *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739 jämte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden*. Stockholm.
- Hesselman, Bengt. 1919. Ortografiska reformer i språkhistorisk belysning. I: *Språk och stil* 19, 121–149.
- Hildebrand, Bengt. 1939. *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation*. Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien.
- Lilius, Pirkko. 1993. Om det svenska språkets studium i 1700-talets Finland. I: *Studier i svensk språkhistoria* 3. Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk. Uppsala. 121–132.
- Lindroth, Hjalmar. 1911–12. *J. Th. Bureus, Den svenska grammatikens fader*. Samlingar utg. av Svenska fornskrift-sällskapet 42. Lund: Berlingska.
- Noreen, Adolf. 1903. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. Första bandet. Lund.
- Platzack, Christer. 1981. Ändelsevokalismen i supinum och perfekt particip av starka verb. En studie av växlingen *it:et* och *in:en* i äldre och yngre fornsvenska. I: *Arkiv för nordisk filologi* 96, 107–136.
- Quintilianus, Marcus Fabius. 1920 [1980]. *The Institutio oratoria of Quintilianus* with an English translation by H.E. Butler. Vol. 1–4. Cambridge.
- Santesson, Lillemor. 1986. *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med hänsyn till ortografi och morfologi*. Lund: Lund University Press.
- Santesson, Lillemor. 1988. Några förändringar i svensk ortografi under 1600-talet. I: *Svenskans beskrivning* 16:2. Linköping: Tema kommunikation. 401–414.
- Santesson, Lillemor. 1993. *Sittande eller sittandes*. Om utmönstringen av *s*-formen under nysvensk tid. I: *Studier i svensk språkhistoria* 3. Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk. Uppsala. 203–210.
- Teleman, Ulf. 1991. Om normföreställningars födelse. I: *Studier i svenska språkets historia* 2. Ed. S.-G. Malmgren & B. Ralph. Göteborg: Institutionen för nordiska språk. 214–229.
- Teleman, Ulf. Utk. 2002. *Ära, rikedom och reda*. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid
- Teleman, Ulf. Utk. 2003. The role of language cultivators and grammarians for the Nordic linguistic development in the 16th, 17th and 18th centuries. I: *The Nordic*

- languages. An international handbook of the history of the North Germanic languages.* Red. Oskar Bandle. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Weiss, Peter. 1999. *Ordnung i bruket, skäl till vanan. Orthographische Grundpositionen bei schwedischen Grammatikern des 18. Jahrhunderts.* Saarbrücken.
- Wollin, Lars. 1984. Donatus och den svenska grammatikens pionjärer. I: *Tiällmannstudier.* Nordlund 4. Lund: Inst. f. nordiska språk. 17–59.
- Zheltukhin, Alexander. 1996. *Orthographic Codes and Code-Switching. A study in 16th century Swedish orthography.* Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Östman, Carin. 1992. *Den korta svenskan. Om reducerade ordformers inbrytning i skriftspråket under nysvensk tid.* Uppsala: Inst f. nord. språk.